

De Geschiedenis der Afscheidings-Beweging te Sauwerd.

De herdenking van de Afscheiding, dit jaar een eeuw geleden, is een reden om na te gaan in hoe verre er in de plaatselijke geschiedenis feiten zijn aan te wijzen die verband houden met den geestelijken strijd dier dagen.

Dat verband bestaat voor Sauwerd, gemeente Adorp, in het feit dat er in de jaren dertig aldaar een Afscheiden kerk ontstaan is, die later weer verdwenen is.

Wij zullen hierna de weinige gegevens die hierover aan officiële en andere schriftelijke stukken te ontleenen waren, voorzoover we die konden bemachtigen, in onderling verband weergeven. De voor dit verband noodige gegevens welke niet uit de stukken bleken, dank ik aan de mededeelzaamheid van dhr R. Datema, welhouder te Sauwerd.

Omstreeks 1834 waren er in de gemeente Adorp twee mannen, van wie bekend is dat zij met De Cock in relatie zijn geweest.

De eene was Roelf Pieters Medema, wonende te Adorp; de andere Kornelis Willems Brands, wonende te Sauwerd. Beiden waren zoogenaamde oefenaars, leiders van de destijds alom aangetroffen conventikelen.

Uit brieven van De Cock is gebleken dat deze Medema hem indertijd heeft vergezeld naar Groningen, toen hij in beroep werd gehoord door de Rechtbank daar ter plaatse.

Ook K. W. Brands, door De Cock Brand of Brandt genoemd, stond in contact met den Vader der Afscheiding. De Cock is wel ten huize van Brands geweest.

Deze beide mannen waren, evenals De Cock, het niet eens met de destijds vooral in de Provincie Groningen bovendienrichting in de Nederlandsch Hervormde Kerk.

In beide mannen valt te waardeerden een poging om in den weg van kerkreformatie de belijdenis der Gereformeerde Kerk tot haar recht te doen komen.

Hoewel veelszins een onafhankelijk en op zich zelf staand persoon, kan Brands, althans wat den aanvankelijken opzet van zijn streven betreft, bij anticipatie gerekend worden tot de strijders voor kerkherstel te behooren. Zijn optreden na 1834 is in velerlei opzicht particularistisch en onkerkelijk.

Tegen dezen K. W. Brands is door Ds P. Damsté, van 1827 tot 1829 predikant te Sauwerd, een aanklacht ingediend bij het Classikaal Bestuur van Middelstum. Deze aanklacht is door Ds E. G. van Teylingen gepubliceerd in het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift van October 1933. Daaruit blijkt dat Brands, die destijds ouderling was, bezwaren had tegen de prediking van Ds Damsté. Op een Zondag had Ds Damsté gepreekt over Zondag 20 van den Heilbergschen Catechismus. 's Dinsdags daarop vervoegde zich Brands bij hem met zijn mede-ouderlingen J. P. Hoving en E. Lantinga om te protesteeren tegen ketterijen. Het debat liep over het al of niet bestaan van een vrije wil, die Ds Damsté zich „niet gaarne liet ontnemen”. De samenspreking richtte niets uit, en toen Ds Damsté eenigen tijd later over den 21sten Zondag preekte, protesteerde Brands na afloop van de preek. Volgens de aanklacht is het nog al heftig toegegaan. Brands zou gesproken hebben van „kwade-jongenswerk”, terwijl het zelfs tot handtastelijkheden zou gekomen zijn. Volgens de aanklacht althans.

Hoe het verloop der zaak geweest is kon ik niet te weten komen. Van kerkelijke archieven kon ik geen inzage krijgen.

De openbare macht schijnt in deze zaak niet te zijn betrokken. Althans het gemeente-archief van Adorp vermeldt er niets van.

Bekend is echter hoe het verloop der historie was, dat Brands geschorst of afgezet werd, welke schorsing of afzetting later weer vervallen is. Volgens de notulen van den Kerkeraad van 16 December 1831 was toen bericht binnengekomen, dat Brands gesuspendeerd was. In zijn plaats werd tot ouderling benoemd H. G. van der Molen, wiens naam verderop in dit artikel nog genoemd zal worden.

In een ten jare 1836 uitgegeven boekje schrijft Brands daaromtrent het volgende:

„Maar lezer! Gij hebt zeker opgemerkt, dat „mijn kind niet gedoopt was, wellicht vraagt gij „naar de reden hiervan? Ik zal 't U zeggen: Het „kwam omdat men mij had afgezet als ouderling der kerk en dus, bijgevolg ook uitgeworpen „uit derzelver gemeenschap, volgens een missive „mij van het classikaal bestuur van Middelstum „toegezonden; meldende mij dat zij mij weder „aannamen aan de kerk om mijn zedig gedrag, en „de Gemeente mij, bijaldien ik mij wilde houden „aan de Kerkelijke wetten, ouderling mocht „maken; waarvoor ik bedankt heb, mij verwon- „derende hoe zij mij om mijn zedig gedrag sus- „pendeerden, daar de heeren Predikanten mij „niet hebben geschorst als ouderling (Gode zij „dank) maar omdat ik niet in de kerk kwam,

„hetwelk ik van wegens mijn gemoed niet konde „doen, en nu ook nog niet doe.”

Opgemerkt dient te worden dat in het door Ds J. Teves gecopieerde lidmatenboek der Nederlandsch Hervormde Kerk van Wetsinge-Sauwerd, welke copie eigendom is van de Gereformeerde Kerk van Wetsinge-Sauwerd, achter den naam van K. W. Brands een — volgens Ds Teves aan Ds J. Keizer, den opvolger van Ds Damsté, toe te schrijven — aantekening is geplaatst, luidende: „Is na door het Prov. kerkbestuur te zijn gesuspendeerd nog niet weder in de kerk of ten avondmaal geweest.”

De reden der schorsing is dus niet duidelijk. Brands geeft een andere reden op dan de aanklacht van Ds Damsté doet vermoeden. Ook is het niet helder of op de schorsing afzetting is gevolgd. Brands gebruikt beide woorden, Ds Keizer spreekt alleen van suspendeeren.

Hoe of de kerkelijke positie van Brands na het vervallen der schorsing geweest is, is ook niet duidelijk. Dat hij lid van de Hervormde Kerk bleef is zeker. Uit het lidmatenboek blijkt niet dat hij zich heeft onttrokken. De constructie door Brands zelf in het hierboven weergegeven citaat gegeven, is natuurlijk onjuist. Afzetten als ambtsdrager betekent niet uitwerpen als lid.

Brands' later buitenkerkelijk standpunt is er echter door verklaard.

De kerkelijke archieven kunnen ongetwijfeld over deze zaak nog licht verspreiden.

* * *

Het archief der gemeente Adorp bevat een copie-brief d.d. 4 Januari 1834, no. 1, waarbij de Burgemeester van Adorp aan den Officier van Justitie te Appingedam op verzoek van dien Officier een aantal verklaringen inzendt, betreffende een gehouden godsdienstige vergadering in het Armenhuis te Sauwerd op 15 December 1833. De inhoud dier verklaringen is niet in het gemeente-archief. Wij zien hieruit een optreden tegen de conventikels van voor de Afscheiding. De Burgemeester verklaarde van die vergadering niets te hebben geweten. Op 11 Januari vroeg de Officier nadere inlichtingen. Uit een brief van 29 Januari van den Burgemeester aan den Officier blijkt, dat eenige keeren vóór 15 December „meer samenkomsten van dien aard hebben plaats gehad en ook nog een keer daarna, waarna het tot heden heeft opgehouden.”

Opmerkelijk is de vraag van den Officier: „of er een bepaalde ingerigte vereniging van personen, omtrent het houden van dergelijke oefeningen te Wetsinge of te Sauwerd bestaat; en zoo ja, wie daarvan de hoofden zijn, en welke bepalingen daarover onderling gemaakt zijn.”

Het antwoord van den Burgemeester daarop luidde:

„Bepaaldelijk ingerigte vereniging van personen omtrent het houden van vergaderingen bestaat er geloof ik niet, en er bestaan naar mijn weten geene bijzondere hoofden, eenige keeren voor den 15 December en een keer na dien dag is de oefening gehouden door Kornelis Willems Brands, landbouwer te Sauwerd, welke de gewone spreker is bij dusdanige samenkomsten, bepalingen dienaangaande bestaan er niet.”

Wij bemerken hier de duidelijke tendenz bij den Officier van Justitie om na te sporen of hier soms een overtreding was begaan van het verbod van verenigingen en vergaderen, het beruchte artikel van den Code Penal, dat toen ook op godsdienstige vergaderingen werd toegepast.

Uit het antwoord van den Burgemeester van Adorp, G. G. Zijl, blijkt dat hij Brands niet onwillend gezind was. Het antwoord op den argwaan van den Officier is sussend.

Met anderen liep het minder vlot. Althans blijken een brief van 17 Mei 1834 van den Officier aan den Burgemeester, had Nikolaas Henderikus Pott, wonende te Wetsinge, bij den Koning een request ingediend om voortaan een gezelschap van meer dan 19 personen te zijnen huize te doen bijeenkomen. Pott vroeg dit verlof, omdat hij, naar hij zeide, wegens een soortgelijke vergadering tot een boete van f50.— was veroordeeld.

Dit vonnis was echter bij den Officier van Justitie te Appingedam niet bekend. De Burgemeester van Adorp heeft Pott over deze zaken gehoord en het relaas doorgestuurd naar den Officier.

Het archief van het Parket van Appingedam kon ik echter niet vinden. Het schijnt dat alle correspondentie van de parketten, voorzoover het niet stukken van een strafdossier zijn, alsmede de dossiers van niet-vervolgde zaken, die ouder dan dertig jaar zijn, vernietigd worden.

Het gemeente-archief bezit over de zaak Pott ook niets meer.

Wat Brands betreft: wij weten niet precies hoe de vork in de steel zit, daar de brief van den Officier aan den Burgemeester van 28 December 1833, waarbij de actie tegen de samenkomsten in het

Armhuis begon, niet meer aanwezig is, terwijl de verklaringen gevoegd bij den brief van 4 Januari in het verdwenen archief van het Parket moeten zitten.

Uit den brief van 29 Januari 1834 blijkt echter dat Brands zijn oefeningen dadelijk na het beginnen van de actie heeft gestaakt. Hoe lang dat geduurd heeft, is mij niet bekend. In ieder geval wel minstens ongeveer een jaar, gelijk uit het vervolg moge blijken.

Uit het voorgaande zagen wij reeds dat er Anno 1834 in het kerkelijk leven te Sauwerd gisting was. Een onverdacht getuigenis daarvan vinden wij nog in een brief van het Plaatselijk Bestuur der gemeente Adorp aan de Gedeputeerde Staten van Groningen, d.d. 9 Juni 1834.

De Diaconie der Hervormde Kerk te Sauwerd had een tekort. Zij wenschte — zij genoot jaarlijks een subsidie uit de gemeentekas — ook dit tekort door de Gemeente betaald te zien. Daar de Gemeente dit niet wilde, adresseerde de Diaconie aan Gedeputeerde Staten. Het Plaatselijk Bestuur, zijn meening over een en ander aan Ged. Staten kenbaar makende, deelde mede „dat de collecten in de kerk aanmerkelijk zijn verminderd”, mede „door eene bijzondere sectegeest welke aldaar heerscht en daardoor veel minder de Openbare Godsdienst-oefeningen komen bijwonen”.

De officiële Kerk, geleid als zij was door predikanten van de Groninger richting, Damsté en Keizer, was dus Anno 1834 bij de leden vrij sterk in discredit.

In den loop van 1834 volgden nu de bekende gebeurtenissen in Ulrum elkander vrij snel op. 13 October 1834 verscheen de Akte van Afscheiding. Het conflict nam scherpere vormen aan, zoo scherp, dat de Gouverneur van Groningen zich bij circulaire van 20 November 1834, no. 24c, verplicht achtte de Plaatselijke Besturen aan te schrijven om „alle onwettige Godsdienst-oefeningen en vergaderingen of bijeenkomsten, tot dat einde aangelegd, door de gewone plaatselijke politie zooveel doenlijk, voor te komen, en bij het onverhoopt plaats hebben van dezelve, daarvan niet alleen processen-verbaal te doen opmaken, . . . maar die vergaderingen en bijeenkomsten door de veldwachters en politiebiedenden dadelijk te doen uiteengaan”.

„Het is mijn vastberaden en ernstig voornemen, niet te dulden dat de wet en goede orde binnen deze provincie een oogenblik gestoord worden door lieden, die, door eene opgewonden verbeelding en verhit brein vervoerd, de stoutheid zoo ver drijven, van openlijk ongehoorzaamheid aan wetten en gezag te prediken”.

Uit het gemeente-archief blijkt nu, dat deze circulaire door het Plaatselijk Bestuur van Adorp is uitgevoerd ten opzichte van den hiervoor genoemden R. P. Medema.

Nergens in het archief worden er sporen aangetroffen, dat ook ten opzichte van Brands maatregelen zijn genomen. De reden kan slechts gelegen zijn in het feit dat Brands niet oefende. Anders zou Brands nu zeker met de politie in aanraking gekomen zijn, gezien de maatregelen die nu genomen werden.

En in dat niet-oefenen zou dan het „zedig gedrag” van Brands kunnen hebben bestaan, dat door het Classikaal bestuur van Middelstum zoo royaal beloofd werd. Dan zou nu reeds Brands' houding jegens de Afscheiding openbaar zijn geworden, n.l. dat hij niet met de Afscheiding wilde meegaan. Men gevoelt hier het belang om den juiststen datum van de beëindiging der schorsing te weten.

Hoe dit alles zij, het is een feit, dat de maatregelen van het Plaatselijk Bestuur van Adorp alleen R. P. Medema betroffen, een man, wiens optreden ten slotte heeft geleid tot het ontstaan van een Afscheiden kerk te Sauwerd.

Ingevolge bovengenoemde circulaire van 20 Nov. werd door het Plaatselijk Bestuur van Adorp een bekendmaking gedaan op 4 December 1834, welke den daaraanvolgenden Zondag 7 December in de Hervormde Kerken der gemeente werd afgelezen, waarin maatregelen werden afgekondigd tegen „onberadene ijveraars voor zekere kerkelijke leerstellingen, hoedanige Personen blijkens het voorbeeld van een naburige gemeente medege-sleept en verleid door den invloed van dezen en genen zich niet ontsien om met veragting van alle kerkelijke tugt en orde niet alleen, maar zelfs met strafbare tegenkanting tegen de wettelijke overheden, wanorde te stigten, het zaad van twist, tweedracht en liefdeloosheid te zaaien en zich opentlijk te stellen tot een ergernis voor alle wel-denkende en bezadigde ingezetenen”.

Dientengevolge werd een ieder aangemaand „om zijn woning, schuur of andere gebouwen niet te verleen tot ongeoorloofde bijeenkomsten, zoogenaamde stichtelijke oefeningen . . .”

Voorts werd een ieder gewaarschuwd zich te onthouden van de bijwoning van dergelijke bijeenkomsten en van elke „deelneming op eenighande wijze in de laakbare praktijken van de bedoelde aanstokers van onrust en verdeeldheid”.

De circulaire van den Gouverneur was voor het

Plaatselijk Bestuur van Adorp voorts aanleiding geweest om Roelf Pieters Medema voor zich te citeren. Dit was geschied op Zaterdag 29 November. Het Plaatselijk Bestuur had aan Medema verboden „om eenige godsdienstige leerredenen of oefening te houden”. Zondag 30 November d.a.v. vervoege den zich de velowachters van Adorp en Winsum bij Medema om hem het oefenen te beletten, hetwelk toen zonder verzet van de zijde van Medema schijnt te zijn geschied.

Een en ander blijkt uit een adres door Medema na de bovenvermelde bekendmaking gericht aan den Gouverneur van Groningen, welk adres ter fine van bericht in handen van het Plaatselijk Bestuur van Adorp is gesteld.

Deze stukken: adres, bericht van het Bestuur van Adorp, Bekendmaking, beschikking van den Gouverneur zijn aanwezig in het archief van de Provincie Groningen.

Het loont de moeite deze stukken zelf te laten spreken, omdat wij daardoor het meest juiste inzicht krijgen in de wijze waarop deze zaken zich destijds in Adorp hebben toegedragen.

Hier volgen deze stukken.

„Aan zijne Excellentie den Gouverneur der Provincie Groningen

„aangezien den 7 December 1834 openlijk in de kerk te Adorp, de hiernevens gaande bekendmaking vanwege ons Plaatselijk Bestuur op bevel van ontfangene circulaire van uwe Excellentie dato den 11 November 1834 n. 22a is gedaan waardoor ik mij buiten gelegenheid zie gesteld om de mij van God in Jezus Christus geschonken gaven tot Zijn eer en ten nutte van mijne medemenschen te kunnen aanwenden, en daar nogtans de eere van God en het heil van onsterflijke zielen vordert gelijk daarmede in het naauwste verband staan de Eischen van onze zuivere Gereformeerde Godsdienst, om n.l., zulks elk naar de gaven die hem van God zijn geschonken te moeten aanwenden, gelijk wij zien kunnen 1 Petri 4:10 en Rom. 12 vs 6, 7, 8, en meer andere plaatsen, zoo heb ik, nadere inligting van uwe Excellentie begeerende, mij daarom op den 9 dezer bij uwe Excellentie vervoegd, en daar uwe Excellentie mij hebt toegestaan om mijne bezwaren dienaangaande schriftelijk bij uwe Excellentie in te zenden, en daarbij beloofd hebt om daarop schriftelijk te antwoorden, zoo heb ik dan nu de eer om uwe Excellentie deze mijne belangen aldus voort te dragen:

„Daar genoemde bekendmaking naar mijn inzien geheel strijdig moet beschouwd worden, tegen deze volgende artikelen der grondwet, zoo wensch ik, dat mij die vrijheid worde toegestaan welke deze volgende artikelen mij toezegt, die aldus luiden: art. 190 De volkomene vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd. Art. 191 Aan alle Godsdienstige gezindheden in het koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend. Art. 192 De belijders der onderscheidene Godsdiensten genieten alle dezelfde burgerlijke en politieke rechten. Art. 193 Geene opbare Oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dat ingevolge deselve de opbare orde of veiligheid zoude kunnen storen. Art. 196 De koning zorgt, dat geene godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening die de grondwet waarborgt.

„Toen ik den 29 November mij na bekomen situatie bij onzen Burgemeester bevond, alwaar mij werd verboden langer Oefeningen te houden, heeft zijn Edele, op de door mij gedaane vraag, of zij mij konden bewijzen dat ik ooit iets tegen de Regeering of Burgerstaat in mijne Oefeningen gesproken heb, voor mij in tegenwoordigheid van de assessoren beleden, dat zij mij in geenen deele daarvan konden beschuldigen, en daar ik echter voldoende kan bewezen krijgen dat op Zondag den 30 dezer maand de veldwachters van Adorp en Winsum bij mij aan huis zijn geweest, om mij het oefenen te beletten, en ik mij niet tegen het verbod van onzen Burgemeester verzet heb, — zoo wensch ik, dat uwe Excellentie moge zorgen, dat wij niet opnieuw gewetensdwang moeten zien ingevoerd waardoor waare Gereformeerde Christenen, de bescherming der Grondwet onttrokken worde, wenschende tevens dat uwe Excellentie gedagtig zijn, dat onze Zaligmaker zelve, (Mattheus Kap. 25) gezegt heeft dat een ieder zijne ontvangen talenten niet in de aarde mag begraven, gelijk mede in onze Heidelbergse Catechismus Zondag 21, vrage 55, als ook in de Belijdenis de geloofsartikel 28, duidlijk is aange-toond.

„In afwagting dezès, tekene ik mij

Uwes Excellentie's onderdanige dienaar
R. P. MEDEMA.”

Dit adres werd met de bekendmaking, waarvan hiervoor de belangrijkste deelen geciteerd werden, aan het plaatselijk Bestuur van Adorp toegezonden om bericht. Ziehier het essentiële van het antwoord van het Bestuur:

„Dat wij ingevolge UWEEcell. missive van den 11 November 1834 no. 22a aan genoemde

„R. P. Medema hebben verboden om eenige godsdienstige leerredenen of oefeningen te houden; en dat onzes inziens, het ten hoogste tijd was dat de zogenoemde oefeningen van R. P. Medema ophielden en dat wij met blijdschap genoemde missive van UWEEcell. hebben ontvangen, en ook diensgevolge daaraan de voldoende executie gegeven.

„Wij vertrouwen, dat door UWEEcell. de strengste bevelen aan gemelde R. P. Medema worden gegeven, om van zijne onwettige Godsdienstoefeningen af te zien, en ons in onze genomen maatregelen verder krachtadig te ondersteunen, dewijl zulke oefeningen de grootste verwarring van denkbeelden der Godsdienst teweeg brengen, en in het godsdienstige haat en tweedragt te wege brengt, zoo dat vele ingezetenen zich van de wettige en aangenomen Godsdienstoefeningen onttrekken, en met verwarde denkbeelden rondwalen.

„Wij wagen het UWEEcell. onder het oog te brengen dat bedoelde Medema onder anderen, een der grootste bewerkers is tot gemelde verwarring en haat, en derhalven door ons met de meeste opmerkzaamheid wordt waargenomen; waaruit dan ook is ontstaan dat hij van zijne publieke en op gezette tijden Godsdienstoefeningen, met dwang heeft afgezien, en er ook geen andere middelen aanwezig zijn, om hem daarvan af te houden, dewijl in 'algemeen zulke dweepzieke menschen zooals UWE Excell. bekend zal zijn, in geene deele voor rede vatbaar zijn.

„Het plaatselijke bestuur der gemeente Adorp
G. G. ZIJL.

„Ter ordonnantie van Hetzelve

K. W. NIENHUIS.
R. L. RAANGS.”

De Gouverneur hield geheel den kant van het Plaatselijk Bestuur. Hier volgen de overweging en de beslissing:

„De Gouverneur, enz.

„In aanmerking nemende, dat de door den Rekestrant bedoelde godsdienstige oefeningen bij 's Lands wetten zijn verboden.

„Heeft goedgevonden in het verzoek te diffculteeren en de door den Burgemeester genomen maatregelen in stand te laten, en denzelven op nieuw te adhorteren, het houden der verbodene oefeningen bij voortdurend en met kragt tegen te gaan.”

Over dit adres en zijn behandeling kunnen wij kort zijn. Het ging den weg dien destijds al dergelijke adressen moesten gaan.

Het gemeente-archief zwijgt van verdere maatregelen tegen de afgescheidenen. Afgescheidenen, zoo mogen wij Medema en de zijnen noemen. Uit de notulen van de Classis Groningen der Christelijk-Gereformeerde Kerk toch blijkt, dat op 25 Januari 1838 door de classis „het eendragtig besluit” wordt genomen „dat, met goede voorzichtigheid, door Ds H. de Cock, de gemeenten Adorp en Zevenhuizen mogen gevestigd worden.”

In de vergadering der Classis van 27 April 1838 is aanwezig R. P. Medema, ouderling te Adorp. Medema teekent het onderteekeningformulier.

Zoo was dus begin 1838 het conventikel tot kerk geworden.

In de jaren hierna volgende is Medema uit Adorp vertrokken. In het jaar 1844 blijkt hij predikant bij de Afgescheidenen te Meppel te zijn. Later nog in Harlingen, Stadskanaal en Hallum. Reeds in 1841 was hij niet meer in Adorp. Dat blijkt uit de aanvraag om autorisatie van den Koning d.d. 26 Juli 1841. Blijkens deze aanvraag, waarbij het gewone gedrukte formulier werd gebezigd, was De Cock predikant dezer gemeente. De aanvraag was onderteekend door den landbouwer P. G. Oosterhof als ouderling en een twintigtal anderen, wonende te Sauwerd, Wetsinge of Adorp, mede vertegenwoordigende 48 kinderen. In de aanvraag noemt men zich de Afgescheidene Gereformeerden van de gemeente Adorp. In de notulen der classis Groningen wordt nu eens gesproken van de gemeente van Adorp, dan weer van de gemeente van Adorp en Sauwerd, of wel van de gemeente van Wetsinge-Sauwerd. Alle benamingen voor een en dezelfde gemeente. De naam van R. P. Medema komt onder de aanvraag niet meer voor.

Ik heb de meeste handteekeningen kunnen vergelijken met die, zooals ze voorkomen onder akten van den Burgerlijken Stand. Sommige onderteekenaars van de aanvraag om autorisatie verklaarden, toen zij een geboorte-akte moesten onderteekenen, niet te kunnen schrijven. Vermoedelijk hebben anderen voor hen de autorisatie-aanvraag geteekend, al blijkt zulks niet uit de aanvraag.

Van de meeste onderteekenaars kon ik het maatschappelijk beroep vaststellen. Daarvan waren acht daglooner, één rietdekker, één bakkersknecht, één verver en glazenmaker, drie landbouwer. Eén was zonder beroep. Verder kon ik constatareeren, dat drie handteekeningen van vrouwen afkomstig waren. Drie onderteekenaars of onderteekenaarsters kon ik niet thuisbrengen. Onder deze namen is geen enkele, die tot dusverre in dit artikel zijn genoemd.

Bij brief van 16 September 1841 berichtte de Burgemeester van Adorp, destijds Mr C. W. P. van Naerssen, aan Oosterhof e.s. dat zij ingevolge een 9 Juni 1841 afgekomen Koninklijk Besluit als „Afgescheidene Gereformeerden” geen toelating konden bekomen, wel als „Christelijke Afgescheiden Gemeente”. Voorts dat zij een huishoudelijk reglement dienden over te leggen, waarbij kon worden volstaan met de verklaring dat men het reglement van een reeds toegelaten gemeente aannam. Bij brief van 25 October d.a.v. kon de Burgemeester de bedoelde verklaring aan den Gouverneur inzenden met de verklaring, dat er bij hem „geene consideratiën bestaan tegen het gedaan verzoek, daar de onderteekenaars van het Adres allen als vreedzame ingezetenen bekend staan”. Het oordeel van de plaatselijke Overheid over de Afgescheidenen was dus in 7 jaren tijds aanmerkelijk gewijzigd.

De Gouverneur gaf deze mededeeling letterlijk door aan den Koning, waarna bij K. B. van 8 December 1841 de gevraagde toelating verleend werd.

Wat de plaats van samenkomst betreft, in de aanvraag als no. 37 aangeduid, blijkens het Kadaster werd in 1842 de verkoop van een huis en erf daarin aangeteekend aan P. G. Oosterhof en mede-eigenaars. In 1843 werd een verandering van bestemming aangeteekend. Het perceel werd nu aangeduid als huis, kerk en erf. Deze verbouwing heeft dus vermoedelijk in 1842 plaats gegrepen. De kerk was gelegen te Sauwerd.

Zeer opmerkelijk is nu de verdere gang der historie van deze Afgescheiden kerk.

De leiding berustte aanvankelijk bij P. G. Oosterhof. Doch deze, wien het maatschappelijk niet voor den wind ging, verhuisde vermoedelijk in 1843 uit Adorp. Hij werd later Oefenaar te Drogeham.

De leiding der kerk kwam meer en meer in handen van een aantal personen die niet leden van de Afgescheiden Kerk waren, maar van de Nederlandsch Hervormde Kerk, te weten K. W. Brands, uit het voorgaande wel bekend, P. K. Lugtenborg en H. G. van der Molen. Deze drie personen hebben een merkwaardig overwicht gekregen op een gemeente, waartoe zij formeel niet, en zooals blijk zal, tenslotte ook niet in hun hart, behoorden. Hun overwicht kan, behalve uit hun persoonlijkheid, ook worden verklaard uit het feit dat zij tot de meest gezeten inwoners der gemeente behoorden. Vervolgens niet het minst uit de informeele wijze waarop leiders van de Kerken der Afscheiding als De Cock en De Haan, de bediening der sacramenten uitstrekten tot niet-leden van hun kerken.

Over de kerkelijke positie van Brands werd hiervoor gesproken. Lugtenborg en Van der Molen waren en zijn altijd gebleven, leden der Nederlandsch Hervormde Kerk, al kerkten zij daar te Sauwerd niet. Het gelukte Brands om als voorganger op te treden in de Afgescheiden Kerk. Lugtenborg en Van der Molen waren onder zijn gehoor. Blijkens de notulen van de Classis Groningen der Afgescheidene Kerken van 18 Augustus 1843, vond men het toen noodig „om de gemeente van Sauwerd af te manen, om den persoon van Kornelis Willems Brands niet langer als haar voorganger te laten optreden”. Blijkbaar was men schier overtuigd dat de gemeente te Sauwerd dit niet zou willen, althans er werd een Commissie benoemd tot welke de gemeente zich wenden kon, ingeval zij zich bezwaard gevoelde het besluit van de Classis uit te voeren.

Later werd een „provinciaal besluit” genomen, „om niemand de gemeente te laten voorgaan, die niet Afgescheiden is”. En in Augustus 1844 besloot de Classis de gemeente van Adorp aan te schrijven, omdat zulks aldaar nog wel geschiedde.

Intusschen werkten de Afgescheiden predikanten dit onformeel gedoe zelf in de hand. De Cock doopte een in 1840 geboren kind van den Hervormden Lugtenborg en De Haan een in 1843 geboren kind van denzelfde. Men zie in dit verband noot 1 op pagina 23 van Dr G. Keizers boek over de Afscheiding van 1834. Het ging hier echter niet, zooals die noot zou doen gelooven, om de „waarheidsvrienden” maar om een Afgescheiden, geïnstitueerde Kerk, waar kinderen van „waarheidsvrienden” door Afgescheiden predikanten werden gedoopt.

In 1845 achtte de Classis zich verplicht de Kerk van Sauwerd op te wekken tot meerder geregeldheid in het bedienen des Heiligen Avondmaals.

Het onkerkelijk standpunt van Brands begon dus zijn stempel op deze Kerk te zetten.

Nog zonderling werd de toestand in 1846.

Den predikanten Budding en De Haan werd opgedragen den toestand te Sauwerd te onderzoeken en aldaar naar bevind van zaken overeenkomstig de Kerkorde te handelen. Het blijkt niet dat hiervan veel gekomen is. Budding is wel bij Brands geweest, maar Brands wilde niet afscheiden.

De Classis besloot toen Van der Molen en Lugtenborg aan te schrijven om voor haar verantwoording te doen. Het merkwaardige is nu, dat deze beide personen in de notulen der classis „ouderlingen” genoemd worden. Zij komen inderdaad op de Classis. En wat verklaren deze ouderlingen

van een A
Nederland
ven niet e

hierop v
van Adorp
gebleken i
vereenigin

De Kerk
conventikel
Kadaster
kocht war
eigenaren.
ning” van
1864 is h
en verkoo
dere sch
werd”. N
splitst. H
op het pe

Brands
kinderen
wiens heb
predikante
in 1866 ve
zijn later
doopen de
Omstree
ongetwijfe
godsdienst
deze krac
leeten.

De groe
meentera
diaconie
was niet l
de behoef
van het P
daar de k
opbrengst

zen gehou
moest er
niet aanst
wel op de
„Overwe
tije bijeen
leiding van
te Sauwer
collecten
dende, jar

„Overwe
Zaken niet
worden ge
collecte
gestort, e
zijn, bij de
heeft.”

Deze na
om de ver
over te n

In de vo
dat „de ve
nen niet
staan.” De
dat bleek
eengebrac
dat de Ge
het destijde

Wij ver
relatieve
duiden; in
digen na
groep gege
wederom
juist was.

De volge
geheel to
gekeerd e
doleerend

Sinds de
om een k
kelijk doo
Te sam
Kerk ter

Pro

Wat de
vormd ve
verslagen
scheiding
wit gepub
Vaandel”,
vertrouw
het April
en ons k
resultant
gave van
Als eers
ons kerke
opriep”. E
de kluis
sturens
slagen, o
Gods Wo
heid van
voor aan
ingevoerd
scheiden
verval, di

41 berichtte de Mr. C. W. P. dat zij ingevolge klijk Besluit als geen toelating zijke Afschei- n huishoudelijk naabij kon wor- t men het regle- meente aannam- kon de Burge- an den Gouver- dat er bij hem het gedaan ver- het Adres allen staan". Het oor- t over de Afge- ds aanmerkelijk

feeling letterlijk ij K. B. van 8 slating verleend t betreft, in de kens het Kadas- een huis en erf sterhof en mede- andering van be- el werd nu aan- eze verbouwing plaats gegrepen.

re gang der his-

bij P. G. Ooster- schappelijk niet vermoedelijk in enaar te Droge-

er en meer in e niet leden van van de Neder- i K. W. Brands, i K. Lugtenborg e personen heb- e kregen op een en zooals bliken behoorden. Hun soonlijkheid, ook zij tot de meest hoorden. Ver- formeel wijze lering Afschei- ning der sacra- an hun kerken. ands werd hier- Van der Molen len der Neder- den zij daar te s om als voor- scheiden Kerk aren onder zijn de Classis Gro- van 18 Augustus m de gemeente n persoon van anger als haar kbaar was men te Sauwerd dii een Commissie ch wenden kon, het besluit van

sluit" genomen, n voorgaan, die tus 1844 besloot aan te schrijven, chiedde.

len predikanten hand. De Cock van den He- een in 1843 ge- in dit verband izers boek over hier echter niet, , om de „waar- scheiden, gein- an „waarheids- ikanten werden

rplicht de Kerk erder geregeld- Avondmaals.

Brands begon zellen.

land in 1846. De Haan werd verd te onder- in zaken over- elen. Het blijkt Budding is wel wilde niet af-

Molen en Lug- aar verantwoor- is nu, dat deze classis „ouder- men inderdaad eze ouderlingen

van een Afscheiden Kerk, tevens leden van de Nederlandsch Hervormde Kerk? Dat zij zich zelve niet erkennen als een gemeente te bestaan.

Hierop verklaarde de Classis dat zij de gemeente van Adorp niet meer erkent, omdat de Classis gebleken is, „dat die gemeente van Adorp geene vereeniging meer wil”.

De Kerk was dus wederom tot den status van conventikel teruggevallen. In 1851 werd op het Kadaster aangeleekend, dat huis, kerk en erf verkocht waren aan H. G. van der Molen en mede-eigenaren. Het gebouwtje was voortaan de „oefening” van Brands. Blijkens een aantekening van 1864 is het gebouw veranderd van bestemming en verkocht aan een „Maatschappij eener bijzondere school voor Christelijk Onderwijs te Sauwerd”. Nog later is het perceel verkocht en gesplitst. Herbouw heeft plaats gevonden; thans staat op het perceel een woonhuis.

Brands bleef bij zijn houding volharden. Zijn kinderen liet hij niet doopen. P. K. Lugtenborg, wiens heide eerste kinderen door Afscheidene predikanten werden gedoopt, vroeg en verkreeg in 1866 verlof van zijn (Hervormde) Kerkeraad om zijn later geboren kinderen in Zuidwolde te doen doopen door den rechtzinnigen pred. Dr. Sijpkens.

Omstreeks de jaren 1850 was de groep Brands ongetwijfeld de krachtigste representatie van het godsdienstig leven in Sauwerd. Uitteraard uitte deze kracht zich ook in de opbrengst der collecten.

De groep Brands is in het jaar 1851 in den Gemeenteraad van Adorp ter sprake gekomen. De diaconie van de Hervormde Kerk te Sauwerd, was niet in staat met het subsidie van f 240.— in de behoeften der armen te voorzien. Op instigatie van het Plaatselijk Bestuur had de Diaconie nu, daar de kerkelijke collecten slechts een „geringe opbrengst” opleverden, een collecte langs de huizen gehouden, die f 60.— opgebracht had. Nu moest er nog f 100.— zijn. De Raad was echter niet aanstonds genegen dit bedrag te voteeren. En wel op de volgende overweging niet.

„Overwegende dat er wekelijksche godsdienstige bijeenkomsten worden gehouden onder de leiding van Kornelis Willems Brands, landbouwer te Sauwerd en men het er voor houdt, dat de collecten in deze bijeenkomsten gehouden wordende, jaarlijks minstens f 100 opbrengen,

„Overwegende dat het in dezen toestand van Zaken niet alleen billijk maar zelfs pligtmag worden geacht, dat de bij die bijeenkomsten gecollecteerde penningen, in de Diaconiekas worden gestort, evenals zulks indien wij wel onderrecht zijn, bij dezelfde bijeenkomsten te Groningen plaats heeft.”

Deze naieve uitnoodiging aan de groep Brands om de verplichtingen van de Hervormde Diaconie over te nemen, had geen succes.

In de volgende vergadering van den Raad bleek dat „de vergaarde penningen der half afgescheidenen niet aan voormelde Diaconie werden afgestaan.” De Raad gaf toen de toegezegde f 100 omdat bleek dat de Sauwerders die f 60 hadden bijeengebracht onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat de Gemeente Adorp er f 100 bijdeed. Zoo ging het destijds met de bedeeling.

Wij vermelden dit voorval, ten eerste om de relatieve sterkte van de groep Brands aan te duiden; in de tweede plaats om den merkwaardigen naam van half afgescheidenen aan deze groep gegeven. Een naam, die inderdaad voor deze wederom tot conventikel gedegradeerde kerk wel juist was.

De volgelingen van Brands zijn in latere jaren geheel tot de Nederlandsch-Hervormde Kerk teruggekeerd en behoorden in 1886 grootendeels tot de doleerenden.

Sinds de jaren zestig bestond te Sauwerd wederom een Christelijk-Gereformeerde Kerk, hoofdzakelijk door de werking van van elders gekomenen.

Te samen maken zij thans de Gereformeerde Kerk ter plaats uit.

Dr J. A. H. J. S. BRUINS SLOT.

Prof. Haitjema en de Afscheiding.

Wat de Voorzitter van het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel blijkens krantenverslagen in het begin van dit jaar over de Afscheiding gesproken heeft, is door hem zwart op wit gepubliceerd in het tijdschrift „Onder Eigen Vaandel”, waarvan hem de eindredactie is toevertrouwd. We kunnen dus veilig zijn artikel in het Aprilnummer over „de Afscheiding van 1834 en ons kerkelijk vraagstuk” beschouwen als het resultaat van een zekere bezinning, als de weergave van een vrij stabiele overtuiging.

Als eerste punt wordt behandeld de vraag: „hoe ons kerkelijk vraagstuk de Afscheiding van 1834 opriep”. Rake opmerkingen worden gemaakt over de kluisers van een „burgerlijk”, „wereldsch” bestuursstelsel, waarin de kerk in 1816 werd geslagen, over de reglementen, die een beroep op Gods Woord niet openlieten, over de dubbelzinnigheid van het nieuwe onderteekningsformulier voor aanstaande predikanten, over de bedektelijk ingevoerde leervrijheid. Teruggaande in de geschiedenis wijst de auteur op de tekenen van verval, die onder den invloed van een nieuwen

tijdgeest zich reeds in de achttiende eeuw voordeden. Het is duidelijk: toen al was er een meer of minder prijsgeven van het volstrekt gezag van Gods Woord. Maar nog is de schrijver niet aan wat hij noemt „de oorsprongen van ons kerkelijk vraagstuk”. Hij stoot door tot in de zeventiende eeuw en... waar vindt hij nu de verwereldlijking en afbuiging van de reformatorische lijn? Bij Cartesius, bij Coccejus? Neen, bij de Dordtsche Synode van 1618 en 1619, die wel den lof ontvangt, dat ze het kerkelijk kleinood van de vrije, soevereine Genade Gods uitnemend bewaarde, maar op welke deze blaam wordt gelegd, dat ze de belangstelling voor het vrome, wedergeboren subject overmatig prikkelde door het accent, op de „uitverkorenheid” van menschen gelegd, en dat ze het piëtisme in de hand werkte, de bevinding streelde en een gansch scheeve ontwikkeling van een „gestalten”-leer in de godsvrucht der uitverkorenen maar al te zeer aanmoedigde!

Dit zeer ingrijpend requisitoir wordt echter door geen enkel bewijs gestaafd.

En toch was eenig commentaar op deze voor het besef van vele Gereformeerden in en buiten de Hervormde Kerk krasse beschuldiging niet overbodig geweest.

Prof. Haitjema zal toch niet wenschen, dat al zijn lezers met een „ipse dixit” zonder meer aanvaarden, wat hij zegt en schrijft?

Velen zien geen ander verband tusschen den geest van de Dordtsche Synode en dien van het subjectivistisch piëtisme dan de reactie, welke de gezonde leer bij „ziekelyke” menschen kan teweegbrengen, die zich meer en meer afwenden van de voorwerpelijke, vastgestelde waarheid en eigen maatstaven hanteeren.

Het is goed, dat wij ook de reserve met betrekking tot de Dordtsche Leerregels kennen, wanneer het gaat over Prof. Haitjema's onderteekening der belijdenisschriften.

Maar zoolang wij geen overtuigende argumenten voor zijn apodictische uitspraak hebben ontvangen, zijn wij van meening dat hij zich tot een lichtvaardig en onjuist oordeel heeft laten verleiden en dat hij eerst dan aan de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten volle recht zal laten wedervaren, wanneer hij zonder voorbehoud instemt met de woorden van Prof. Honig:

„De Dordtsche leerregelen geven Gode, en Gode alleen, de eer van de behoudenis des zondaars. Zij eeren nederig de Souvereiniteit Gods en handhaven tegelijkertijd de verantwoordelijkheid des menschen. Door hen wordt de Volzalige op het meest verhoogd en de zondaar op het diepst vernederd. Tegelijkertijd wordt aan de geloovigen een prikkel geschonken, om toch te jagen naar het voortbrengen van vele vruchten des geloofs en der bekeering waardig en wordt hun een onschatbare steun en kracht bereid bij de soms zoo bange aanklachten hunner consciëntie en bij de soms zoo felle aanvechtingen van den Booze.”¹⁾

Door Prof. Honig is in „De Bazuin” (nummers van 20 April tot 15 Juni) zonneklaar met vele stukken aangetoond, dat de Afscheiding in Groningen niet geschiedde in aansluiting aan Schortinghuis en Verschuur, maar aan de objectieve belijdenisschriften der kerk en aan de degenen, die zich op deze symbolen baseerden.

Wat Prof. Haitjema hierover beweert, is een „gratuite assertie” en het is een omkeeren van de werkelijkheid, als hij de voorstelling geeft, dat de mannen van het Réveil vooral door hun meerder inzicht in de leer van het genadeverbond als grondslag van de kerk van Woord en sacrament zich tegen de Afscheiding gekant hebben.

Juist in de kringen van het Réveil was veel individualisme en subjectivisme en piëtisme, zooals door alle beschrijvers van deze periode wordt erkend, en het kerkbesef was onder hen niet sterk ontwikkeld.

En wat verder het standpunt van de Réveilmannen aangaat, Mr B. de Gaay Fortman merkt in zijn zeer interessant artikel „Réveil en Afscheiding” (Stemmen des Tijds, Juli 1934) op, dat de tot de afscheiding overgegane Mr A. M. C. van Hall meer dan één uit den Réveilkring niet onjuist teekent, wanneer hij bepaaldelijk De Clercq's niet-scheiden een werk des vleesch es noemt: „Niet juist omdat hij zoozeer de vervolging zoudt vrezen of deze of gene bepaalde smaad. Maar omdat de verlaten der kerkgemeenschap van de Hervormden gelijk staat met het betreden van een pad, dat voor onze vleeschelijke oogen en ons natuurlijk verstand niet gebaad is, omdat men daardoor in den waren zin des woords eene woestijn binnentreedt, waarin de vuur- en wolokolom de eenige wegwijzer is. Ik ben verzekerd, dat gebrek aan verloocheining en vleeschelijke gerustheid in allerlei zaken, het voorname struikelblok is, dat de scheiding in den weg staat...”

Geloof mij er ligt meer in de scheiding dan eene afzondering van het genootschap. De daadwerkelijke gemeenschap met broeders eischt de verloocheining van eene menigte andere geliefkoosde zaken, van rust, gemak, wereldsche gewoonten, geld en huiselijke genoegens. Het is een harde weg, waarop iedere scherpe steen en doornstruik ons op de proef stelt, of wij daarin wandelen om Christus wil. Niets liefelijks is daarin voor het vleesch...”

Het rechtmatige van dezen gedachtengang blijkt ons o.m. uit hetgeen Da Costa 7 Dec. '36 aan De Clercq schrijft. Verstand en hart zeggen hem, „dat de tijd nadert eener geheel nieuwe betrekking tot — zoo al niet geheele vereeniging met — de scheiding. Doch het donkerst daarbij zijn hem het gezicht van den weg, „de onoverkomelijke zwarigheden voor het vleesch”. —²⁾

Als voorbeeld van den tegenstand van het Réveil tegen de Afscheiding noemt Prof. Haitjema Kohlbrügge, „de scherpe criticus van de eigenwilligheid der afscheidingsbeweging”.

Een weinig gelukkig voorbeeld, dunkt ons.

In welke gemoedsgesteldheid de hartstochtelijke Einspänner Kohlbrügge in den tijd der Afscheiding verkeerde, blijkt uit een briefwisseling tusschen hem en den bekenden Réveilman Koenen.

Onder het opschrift: „Hooggeachte Broeder in den geloove” vroeg Koenen, die niet geheel gerust was over Kohlbrügge's rechtzinnigheid, op vriendelijke wijze een verklaring van zijn hartelijke en oprechte instemming met de antwoorden 88 en 91 van den Heidebergischen Catechismus.

Het antwoord luidde:

„Mijnheer!... uw briefje is zoo weinig de vrucht der bekeeringe waardig, en dat goede werk, dat bij mij het allervoornaamste in de beoefening is: te weten: oprechtheid, dat het voor mij eene gewetenszaak zoude zijn, u hierop niet opmerkzaam te maken, u tevens het bekende versje herinnerende:

maar die zich neigt tot kromme wegen:
zal God verdoen, maar Isrel zegen en vrede geven.

De poorte der stad Gods is als een naaldenoog, wilt gij ondervinden wat er van binnen gebeurt, zoo moet gij eerst door dat naaldenoog. O mogt gij daarnaar staan!

Tegen mijne roeping is het omtrent het derde deel van den Heidelb. Catechismus verklaringen te geven aan menschen, die van het eerste deel van dat geestelijk meesterstuk nog niet hebben de bevindelijke kennis.”³⁾

Weinig blijkt hier van een hartelijken Réveiltoon en evenmin van een ruime Verbondsbeschouwing.

Is het voorts aan Prof. Haitjema bekend, dat Kohlbrügge zich te Elberfeld een eigen gemeente verzamelde en zich door ouderlingen dezer gemeente de handen liet opleggen? Weet hij ook dat Kohlbrügge vele malen kinderen doopte van ouders uit Nederland, die de reis naar Elberfeld speciaal met dit doel maakten?

Geldt ook hier mutatis mutandis, wat Ds Molenaar in een zeer waardeerende recensie van Prof. Haitjema's boek: „De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk” van het hoofdstuk over Kohlbrügge zegt:

„Het zou waarschijnlijk den auteur niet moeilijk gevallen zijn, ook van Kohlbrügge citaten te geven, die met de officiële kerkleer min of meer in strijd zijn. Maar hij heeft er niet aan gedacht ze te noemen.”⁴⁾

Men houde ons ten goede, dat wij een dergelijke gedachteloosheid niet kunnen bewonderen en dat ze ons ook geen waarborg schijnt van een betrouwbare uiteenzetting en kritiek.

Prof. Haitjema besluit de behandeling van het eerste punt van zijn artikel met een poging om te suggereren, dat Wormser, die eerst met de Afscheiding was meegegaan, later terugkeerde tengevolge van zijn diep inzicht in het genadeverbond!

De waarheid is, dat Wormser werd geschorst als ouderling, toen hij in de droevige „Amsterdamsche twist” tusschen Ds van Velzen en Ds Scholte zich niet aan de zijde van Van Velzen schaarde.

Wormser heeft zich daarop onttrokken aan de kerken der scheiding, maar is eerst in 1859 tot de Hervormde kerk overgegaan.

Prof. Haitjema geeft voor, zijn lezers terug te leiden tot „de oorsprongen van het kerkelijk vraagstuk”, maar inderdaad brengt hij ze bij een troebele bron van zeer subjectieve en veelszins verkeerde beschrijving en beoordeeling van hetgeen is geschied.

We moeten hier denken aan een opmerking van Prof. van Rhijn in het „Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur”.⁵⁾ Deze hooggeleerd acht het bedenkelijk, dat Karl Barth in elk van zijn nieuw binnengetreden perioden — er worden er vijf genoemd — steeds met even groote stelligheid spreekt.

Hij oppert de meening, dat het misschien wel goed zou zijn „indien men zich wat gereserveerder ten opzichte van de volstrektheid van eigen oogenblikkelijke uiting gedroeg.”

Prof. Haitjema heeft — zooveel wij weten — nog niet zooveel evoluties en revoluties in zijn denken meegemaakt als zijn hoogvereerde leermeester in de dialectische theologie. Maar de waarschuwing voor te groote stelligheid van beweren kan hij al vast ter harte nemen.

Dr G. M. DEN HARTOGH.

1) Van Comrie tot de Cock of: Het Credo der Afscheiding, biz. 30.

2) Zie het in den tekst genoemde artikel van Mr de Gaay Fortman.

3) Stemmen des Tijds, Juli 1934.

4) 10de jaargang no. 44.